

HİRİSTİYANLIK

gions: An Evaluation of John Hick and Paul Knitter", *Studia Missionalia*, sy. 42, Roma 1993, s. 161; M. Dhavamony, "The Cosmic Christ and World Religions", a.e., s. 179-225; M. L. Fitzgerald, "Other Religions in the Catechism of the Catholic Church", *Islamochristiana*, sy. 19, Roma 1994, s. 29.

BAKİ ADAM

VIII. İSLÂM KAYNAKLARINA GÖRE HİRİSTİYANLIK

A) Kur'an ve Sünnet'te Hristiyanlık. İslâm öncesi diğer ilâhî dinlere olduğu gibi Kur'an ve Sünnet'te Hristiyanlığa da çeşitli açılardan temas edilir; ancak bu dine doğrudan değil mensuplarının adı olan "nasârâ" kelimesiyle atıfta bulunulur. Hristiyanlara mukaddes kitapları sebebiyle "ehlül'l-İncil", kutsal gördükleri haç işaretinden dolayı "ehlüs-salib" adı da verilir. Öte yandan ilâhî din mensuplarının ortak adı olan "ehlül'l-kitâb" teriminin hristiyanlar da dahildir (bk. M. F. Abdülbâki, *el-Mu'cem*, "naşârâ", "İncil", "ehl" md.leri; Wensinck, *el-Mu'cem*, "naşârâ", "İncil", "Şalib" md.leri). Kur'an ve Sünnet'te Hristiyanlığın muhtevasıyla ilgili olarak daha çok bu dinin peygamberi İsa'nın getirdiği İncil ve bu dinde sonradan benimsenen ruhbanlık konularının ele alındığı görülür.

1. Hz. İsa. Kur'an-ı Kerim'de Hristiyanlık'la ilgili âyetlerde özellikle vurgulanan husus İsa'nın beşer oluşudur. Âyetlerin pek çoğunda öncelikle İsa'nın Allah'ın kulu ve elçisi olduğu belirtilirken beşeriyetle ilgili tereddütlerin tamamen ortadan kalkması için bazı âyetlerde onun melekler tarafından Meryem'e müjdelenişi, Allah'ın kudretiyle Meryem'in ona hamile kalışı ve dünyaya gelişi anlatılır (Âl-i İmrân 3/45-49; Meryem 19/16-29; el-Enbiyâ 21/91; et-Tahrîm 66/12). Ayrıca İsa'dan bahsedilirken çok defa "Meryem oğlu İsa" denmesi (bk. M. F. Abdülbâki, *el-Mu'cem*, "İsa" md.) onun kulluğunu pekiştirmeye yönelik olmalıdır. Kur'an'da Hz. İsa'nın beşerliliği defalarca zikredildiği gibi onun Allah'ın resulü (en-Nisâ 4/157, 171; el-Mâide 5/19; el-Hadîd 57/27; es-Saf 61/6) ve nebîsi (Meryem 19/30) olduğu da ifade edilir. Diğer peygamberlerden alındığı gibi İsa'dan da Allah'ın risâletini tebliğ edeceğine dair kesin söz alındığı açıklanarak (el-Ahzâb 33/7) kendisine Allah tarafından vahiy gönderildiği (en-Nisâ 4/163; el-Mâide 5/117), bir hidayet ve öğüt vesilesi olmak üzere İncil'in verildiği (el-Mâide 5/46), ayrıca mucizeler ve Rûhulkudûs'le desteklendiği (el-Bakara 2/87, 253) belirtilir. Öte yandan Kur'an'da İsa'nın be-

şikte iken konuşması (Âl-i İmrân 3/46; el-Mâide 5/110; Meryem 19/30), çamurdan kuş yapıp canlandırması, körü ve alacalıyı iyileştirmesi, ölülere diriltmesi, insanların evlerinde yediklerini ve biriktirdiklerini bilmesi (Âl-i İmrân 3/49; el-Mâide 5/110), havârilere gökten sofranın indirmesi (el-Mâide 5/112-115) gibi olaylar da onun nübüvvetini ispat eden mucizeler arasında zikredilir.

Hz. İsa'nın konumuyla doğrudan bağlantılı olarak üzerinde önemle durulan bir diğer husus da onun ulûhiyetiyle ilgili yanlış inancın reddedilmesidir. Bu bağlamda Kur'an'da hristiyanların sonradan oluşturduğu üç tanrı (teslîs) inancına karşı çıkılır, Allah'ın ulûhiyeti ve birliği hatırlatılarak O'na çocuk nisbet edilmesinin tutarsızlığı dile getirilir (en-Nisâ 4/171; aş.bk.). Zâtın hulûl ettiği üç sıfatlı bir ilâh, üç unsur (ekânîm-i selâse) veya üç ilâh şeklinde anlaşılabilen (krş. Taberî, VI, 313; Fahreddin er-Râzî, *Mefâtihu'l-gayb*, XI, 116) teslîs inancına sahip olanların ya da İsa'yı Allah'ın oğlu kabul edenlerin kâfir olduğu uyarısında bulunulur (el-Mâide 5/17, 72-73; et-Tevbe 9/30). Ayrıca çeşitli âyetlerde Allah'ın çocuk edinmeyeceğine ve bu tür iddiaların iftira olduğuna yer verilir (Yûnus 10/68; el-Kehf 18/4-5; Meryem 19/88-89; el-Enbiyâ 21/26; el-Mûminûn 23/91; el-Furkân 25/2). Bir âyetinde Hz. İsa'nın insanlara kendi ulûhiyetini kesinlikle empoze etmediği bizzat onun ağızından aktarılır (el-Mâide 5/116).

Kur'an'da Hz. İsa'nın doğumu dışında hayatına dair herhangi bir bilgi verilmemekle birlikte hristiyan ilâhiyatında önemli bir yeri bulunan çarmıh meselesine genişçe temas edilmektedir. Bu konuda hristiyanların kesin bilgilerinin bulunmadığına işaret edilerek çarmıh hadisesinin gerçek olmadığı açıkça belirtilir. Ayrıca kişinin başkasının işlediği suçtan dolayı sorumlu tutulamayacağı ilkesiyle (el-En'âm 6/164; en-Necm 53/38-40) hristiyanların kabul ettiği aslı günah inancının yanlışlığı da dolaylı olarak bildirilir.

Muhtelif hadis metinlerinde Hz. İsa'nın Allah'ın kulu olduğu ve ulûhiyetinin söz konusu edilemeyeceği belirtilir (meselâ bk. *Müsned*, I, 282, 296; III, 116, 244, 248; Buhârî, "Rikâk", 51; Tevhîd, 19, 36; Müslim, "İmân", 322, 326-329). Ayrıca mucizelerinden söz edilerek (Buhârî, "Tefsîr", 17/5; Tirmizî, "Şifâtü'l-kıyâme", 10) onun peygamberliği üzerinde durulur. Öte yandan bazı hadislerde cennete girecek olanlar sayılırken Allah'a, resulüne ve âhirete inanmanın yanında İsa'nın Allah'ın

kulu ve resulü olduğuna inanma şartı da zikredilmiştir (Buhârî, "Enbiyâ", 47; Müslim, "İmân", 46).

Hristiyanların Hz. İsa ile ilgili inançları hadislerde de eleştirilmiştir. Kıyamette hristiyanlara neye taptıkları sorulunca "Allah'ın oğlu Mesîh'e" diye cevap verecekleri, bunun üzerine onlara Allah'ın eşinin ve çocuğunun bulunmadığının bildirileceği haber verilmiş (Buhârî, "Tevhîd", 24; "Tefsîr", 4/8; Müslim, "İmân", 302), ayrıca Hz. Peygamber'in, ashabından, hristiyanların İsa'ya yaptıkları gibi kendisini aşırı derecede övmemelerini istediği nakledilmiştir (*Müsned*, I, 23, 24, 47, 55; Buhârî, "Enbiyâ", 48; "Hudûd", 31). Yine bir hadiste Allah'ın kulu İsa'ya rubûbiyet nisbet edilmesinin şirk olduğu belirtilerek (Buhârî, "Talâk", 18) dinde herhangi bir şekilde buna cevaz bulunmadığı açıkça ifade edilmiştir. Hz. İsa'nın âhir zamanda nüzûlüyle ilgili hadislerin mânen tevâtür derecesine ulaştığı iddia edilmişse de (İbn Hacer, VI, 382-384) konu henüz ilmî tartışma çerçevesi içinde bulunmaktadır (bk. İSÂ).

2. İncil. Bazı âyetlerde Hz. İsa'ya hidayet, nur ve öğüt olmak üzere önündeki Tevrat'ı tasdik eden İncil'in verildiği doğrudan ifade edilirken (el-Mâide 5/46; el-Hadîd 57/27) diğer bazı âyetlerde Allah'ın İsa'ya kitabı, hikmeti, Tevrat'ı ve İncil'i öğrettiği açıklanır (Âl-i İmrân 3/48; el-Mâide 5/110). Buna göre Hz. İsa'dan hidayet ve irşad hayatında İncil'in yanında Tevrat'tan da faydalanması istenmiştir. Kur'an-ı Kerim'de İsa'ya verilen tek İncil'den söz edildiği halde bugün hristiyanlarca kabul edilen dört İncil ve Ahd-i Cedîd'in diğer bölümleri zikredilmez. İnciller'in çokluğu ve farklılığı, muhtemelen çeşitli âyetlerde önceki mukaddes kitapların tahrifine yapılan vurgunun sebeplerinden biridir. Çünkü İslâm'a göre Hz. İsa'ya adı İncil olan tek bir kutsal kitap vahyedilmişken mevcut hristiyan kutsal kitapları birden fazladır. Ayrıca Kur'an'daki bazı açıklamalardan İncil'in muhtevasının değiştiği de anlaşılmaktadır. Zira mevcut İnciller'de belirtilen aksine Hz. İsa'nın sadece bir peygamber olduğu (es-Saf 61/6) ve çarmıha gerilmediği (en-Nisâ 4/157) bildirilmektedir. Yine asıl İncil'de ümmî bir resulün geleceği yazılı olduğu halde (el-A'râf 7/157) mevcut metinlerde bu husus yer almamaktadır. Hz. İsa peygamberliği gereği kendisine vahyedilenleri bildirmiş (el-Mâide 5/117), bu hususta bir ihmali olmamıştır. O kavmini sadece Allah'ı rab olarak kabule ve O'na kulluk et-

meşe çağırılmış (Âl-i İmrân 3/51; Meryem 19/36; ez-Zuhruf 43/64), O'na ortak koşulmamasını istemiştir (el-Mâide 5/72-73).

Hristiyanları "ehl'ül-İncil" olarak niteleyecek kadar İncil'e önem atfeden Kur'an-ı Kerim ayrıca kitabın muhtevasını işaret etmekte ve içindeki hükümlere uyulması konusunda onları uyarmaktadır (el-Mâide 5/47). Kur'an, hristiyanların Allah'tan gelen kitaplara uymaları durumunda büyük nimetlere kavuşacaklarını, aksi takdirde doğru yoldan sapmış olacaklarını (el-Mâide 5/66, 68), kendisine İncil gönderilen İsa'ya tâbi olanların kalplerinde şefkat ve merhametin oluşacağını da (el-Hadîd 57/27) haber vermiştir. Öte yandan bütün dinlerde ortak prensiplerin Allah'a ve âhiret gününe inanmak ve iyi davranışlarda bulunmaktan ibaret olduğuna ve İsa'nın da Allah'a ortak koşanlara cennetin haram kılınacağını bildirdiğine işaret eden âyetler de İncil'in muhtevası hakkında fikir vermektedir (el-Mâide 5/69, 72). Ayrıca Allah yolunda can ve malın feda edilmesi karşılığında Allah'ın cenneti vaad ettiği hususunun Tevrat, İncil ve Kur'an'da yer aldığı kaydedilmektedir (et-Tevbe 9/111).

İman esaslarının dışında ibadetler ve ahkâmla ilgili olarak hristiyanların nelerden sorumlu tutulduğu konusunda Kur'an'da bazı bilgilerin yer aldığı görülür. Hz. İsa'nın Musa'ya indirilen Tevrat'ı tasdik etmek, bununla beraber öncekilere ceza olarak konan bazı haramları kaldırmak üzere gönderildiği (Âl-i İmrân 3/50) ve İncil'de bildirilen emirlere uyulması istendiği (el-Mâide 5/47) dikkate alınırsa hristiyanlara dinî hükümlerin de tebliğ edildiği anlaşılar. Ancak Kur'an'da bunlarla ilgili ayrıntılı bilgi verilmemekte, yalnızca Hz. İsa'nın namaz ve zekâtla sorumlu tutulduğu (Meryem 19/31) ve genel olarak Ehl-i kitaba orucun farz kılındığı (el-Bakara 2/183) bildirilmektedir.

Bazı âyetlerde hristiyanların kendilerine vahyedilenden farklı şeyler söyledikleri (en-Nisâ 4/171), verilen öğütleri veya kitabın önemli bir bölümünü unuttukları (el-Mâide 5/14) ve ondaki pek çok şeyi gizledikleri (el-Mâide 5/15) belirtilir. Bu âyetlerin dışında Ehl-i kitabın kendilerine gönderilen mukaddes kitapları tahrif ettiklerine dair âyetler de vardır (el-Bakara 2/75, 79, 85; Âl-i İmrân 3/78). Söz konusu âyetler bir bütünlük içinde incelendiğinde bunlarla hristiyanlardan çok yahudilerin hedef alındığı söylenebilir. Bununla birlikte Ehl-i kitabın, insanlara açık-

lamak ve içinden hiçbir şey gizlememek üzere kendilerine verilen kitabı az bir dünyalık karşılığında sattıkları yolundaki eleştiriye (Âl-i İmrân 3/77, 187) hristiyan din adamları da dahildir. Her ne kadar hristiyanların bizzat kutsal kitaplarını tahrif ettikleri yönünde Kur'an'da açık bir beyan yoksa da yanlış inanç ve uygulamalarıyla ilgili ağır ifadelerle bakılarak onların da dolaylı bir biçimde tahrifte bulunduklarını söylemek mümkündür (krş. Aydın, s. 17-19; Kaya, s. 190).

Çeşitli hadislerde Hz. İsa'nın etrafındakilere Allah'ı anmalarını, aksi takdirde kalplerinin katılacağı ve Allah'tan uzaklaşacaklarını söylediği, ayrıca kendilerini rab yerine koyarak başkalarının günahları hakkında konuşmalarını, yalnızca kendi durumlarıyla ilgilenmelerini, zorda bulunanlara yardımcı olmalarını ve âfiyette iken Allah'a şükretmelerini tavsiye ettiği nakledilir (el-Muvatta', "Ke-lâm", 8; "Şıfatü'n-nebî", 27). Öte yandan bazı hadislerde Hz. Peygamber'in nübüvetinin Hz. İsa tarafından müjdelendiği gerçeğine yer verilir (Müsned, IV, 127-128; V, 262; Buhârî, "Tefsîr", 61/1; Ebû Dâvûd, "Cenâ'iz", 58). Çeşitli rivayetlerde, yahudi-hristiyan ayırımına gidilmeden Ehl-i kitabın peygamberleri aracılığıyla kendilerine gönderilen kitapları tahrif ettikleri, onları değiştirip kendi yazdıkları metinleri Allah katından gelmiş gibi gösterdikleri (Buhârî, "Şehâdât", 29; "İ'tişâm", 25), bir hadiste de Hz. İsa'dan sonra İncil'in tahrif edildiği belirtilir (Nesâî, "Âdâbü'l-kuḍât", 12).

3. Ruhbanlık. Beşerî isteklerden ve dünya hayatından el çekme şeklinde tezahür eden ruhbanlık, daha sonra din adına söz söyleme yetkisine sahip bulunan rahipler zümresinde yoğunlaşmış, Hristiyanlık'ta önemli bir konumu bulan kilise otoritesiyle de belli bir hiyerarşi içinde müessesleşmiştir. Kur'an-ı Kerim'de ruhbanlığın aslında Hristiyanlık'ta bulunmayıp sonradan ihdas edildiği belirtilmiş, Allah'ın rızasını kazanmak için bazı hristiyanlarca başlatılan bu hareketin gereğinin tam anlamıyla yerine getirilmediği ifade edilmiştir (el-Hadîd 57/27). Ayrıca ruhbanlarca istismar edilen dinî olumsuz etkilerine işaret edilerek yahudiler gibi hristiyanların da zamanla rahiplerini ve İsa'yı kutsallaştırdıkları haber verilmiştir (et-Tevbe 9/31).

Konuyla ilgili âyetlerin bütünü incelendiği takdirde rahiplerin Allah'tan gelen

âyetleri gizleyerek kendi sözlerini öne çıkarmalarının, hristiyanların da Allah'ın emirlerinden çok onlara uymalarının tenkit edildiği görülür. Yani eleştiri konusu edilen husus, rahiplerin ilâh kabul edilmesi veya kendilerine tapınılması değil konularının beşer seviyesinin üstüne çıkarılması ve onların da kendilerine verilmeyen yetkileri din adına kullanmış olmalarıdır (krş. Fahreddin er-Râzî, *Mefâtiḥu'l-gayb*, XVI, 37). Nitekim yahudi ve hristiyan din adamları insanların mallarını haksız yere yedikleri gibi onları Allah yolundan da alıkoymuşlar (et-Tevbe 9/34), ayrıca Hz. Peygamber'le ilgili müjdeyi gizlemek suretiyle hristiyanların İslâmiyet'i kabul etmelerini dolaylı olarak engellemişlerdir. Bununla birlikte aralarında büyüklük taslamayan ve müminlere sempati duyan rahipler de vardır (el-Mâide 5/82).

Kur'an ve Sünnet'te hristiyanlık ilâhî dinlerden biri olarak kabul edilmiş, bu dinin mensupları yahudilerle birlikte Ehl-i kitap statüsü içinde değerlendirilmiş, diğer inanç sahiplerine göre onlara daha fazla yer verilmiş, bazı üstünlük ve farklılıkları vurgulanmıştır. Müslümanlar tarafından Ehl-i kitaba olumlu yaklaşımını isteyen Kur'an-ı Kerim (el-Ankebût 29/46), ilâhî kitapların aynı kaynaktan geldiği ve hepsine inanılması gerektiği üzerinde durmuştur (el-Mâide 5/68). Yine Kur'an'da, Ehl-i kitap içinde İslâm'a en yakın ve diyaloga en müsait bulunanların hristiyanlar olduğu belirtilmiştir. Ancak Allah'ın elçilerine uyup onlara yardımcı olma yönünde kendilerinden kesin söz alındığı halde Ehl-i kitap bu ahidlerini yerine getirmemiştir. Ayrıca tarihî özellikler ve hukukî farklılıklar bir yana ilâhî dinler arasında değişmez ortak noktanın Allah'a ibadet, O'na hiçbir şeyi ortak koşma ve insanları ilâhlaştırmama olduğu, bütün dindarların bu ilkelerde birleşmesinin gerektiği, aksi takdirde diyalog zemininin ortadan kalkacağı da vurgulanmıştır (Âl-i İmrân 3/64).

Hadislerde de Ehl-i kitaba yapılan çağrılarda Allah'ın birliği konusu üzerinde önemle durulmuş, ancak bunlar dinlerini terketmeye zorlanmamış, birlikte yaşamın gereği olan beşerî münasebetlere özen gösterilmiştir. Kitap ve Sünnet'teki temel prensiplerle Hz. Peygamber ve Hulefâ-yi Râşidîn'in uygulamalarını esas alan İslâm hukukçuları, kendi zamanlarındaki şartları da göz önünde bulundurarak müslümanların gayri müslimlerle ve bu çerçevede hristiyanlarla olan dinî-huku-

HİRİSTİYANLIK

kî münasebetlerini düzenlemeye çalışmışlardır (bk. GAYRÎ MÜSLİM; GİYÂR).

B) Kelâma Dair Eserlerde Hristiyanlık. İslâmiyet'in doğuşundan itibaren müslümanlar diğer din mensuplarıyla ilişki kurmaya başlamış, fetihlerin genişlemesiyle bu münasebetler ferdi boyutları aşarak kültür ve inançların karşılaşması noktasına ulaşmıştır. Bu süreçte İslâmî disiplinler de gelişmiş, tevhid inancını savunma amacı çerçevesinde kelâm kitaplarında diğer ilâhî dinler üzerinde durulmuş, bu dinlerin İslâm'a uymayan inançları tenkit edilmiştir. Meselâ Kâdî Abdülcebbar, *el-Muğnî* adlı ansiklopedik eserinin V. cildinde Hristiyanlığa geniş bir bölüm ayırırken Bâkîlânî *et-Temhid*'inde, Cüveynî de *el-İrşâd*'ında bu konuya temas etmişlerdir.

Kelâm kitaplarında hristiyanların Ya'kübîler, Nestûrîler ve Melkâiyye olmak üzere üç mezhebinden bahsedilir ve bunların önemli görüşleri hakkında bilgi verilir. Bazı eserlerde Mârûniyye mezhebine de atıfta bulunulur. Bu mezheplerin hepsine göre yaratıcı Tanrı bir cevher ile baba, oğul ve Rûhulkudûs olarak adlandırılan üç asıldan (ekânîm-i selâse) ibarettir. Bu üç asıl cevher olma noktasında aynı, nitelikleri itibariyle ise farklıdır. Oğul babadan doğmuş değil, ruh da baba ve oğuldan çıkmış değildir. Baba ile oğul arasındaki ilişki nesebî bir bağ olmayıp kelâmın akıldan, alevin ateşten ve ışığın güneşten suduru şeklindedir. Her üç mezhep oğulun Mesîh olarak adlandırılan bir şahısla birleştiği, bu şahsın insanlar için ortaya çıktığı ve çarmıha gerildiği hususunda görüş birliği içinde olmuş, ancak Mesîh'in mahiyeti hakkında fikir ayrılığına düşmüştür. Bazıları onu kelâmın ve cismin birleşimi, bazıları tek başına kelime, bazıları da Meryem'in karnında yaratıldıktan sonra ceset haline gelen kelime şeklinde tanımlamış, ayrıca teslîsin unsurlarını bazıları zât, bazıları da sıfat kabul etmiştir. Mesîh'teki ittihadın mahiyeti de tartışma konusu olmuş, imtizaç, hulûl, yansıma veya mekân edinme şeklinde gerçekleştiği yönünde görüşler ileri sürülmüştür (Kâdî Abdülcebbar, V, 80-84). Mesîh hakkındaki inançların tanıtımı dışında başta teslîs olmak üzere Hristiyanlığın diğer bazı inançları da kelâm eserlerinde çeşitli açılardan eleştiriye tâbi tutulmuştur.

Kelâm âlimlerinin hristiyanların ulûhiyyet telakkisine yönelttiği asıl tenkitler bir beşer olan İsâ'nın ulûhiyyeti konusun-

da yoğunlaşmıştır. Yapılan istidlâllerde yemesi içmesi, çocukluk ve erginlik devrelerini yaşaması, hem kendisinin Allah'a ibadet edip yalvarması hem de başkalarını O'na kulluk etmeye çağırması ve önceki peygamberlerin yolundan gitmesiyle İsâ'nın ilâh olamayacağı vurgulanmıştır. İslâm'ın inanç esaslarını ispat etmek, özellikle tevhid prensibini savunmak ve muhalif görüşleri reddetmek amacıyla ortaya çıkan kelâm ilmi, İslâmî ilimler arasında yabancı inanç ve akımlarla en fazla ilgilenen bir ilim konumuna gelmiştir. En büyük mücadeleyi, çok tanrılı sistemi benimseyen ve ayrıca nübüvveti inkâr edenlere karşı yapan kelâmcılar, tevhidi zedeleyen görüşleri ve bu görüşlerin yol açtığı tahrifler sebebiyle zaman zaman diğer ilâhî din mensuplarını da hedef almışlardır. Özellikle teslîs akidesi ve Hz. İsâ'ya izâfe edilen ulûhiyyet dolayısıyla kelâm eserlerine konu olan hristiyanlar, Hz. Peygamber'in nübüvvetini tanımama noktasında da tenkide tâbi tutulmuştur.

Kelâm âlimleri, hristiyanlara yönelttikleri eleştiriler sırasında meseleleri Kur'an'da olduğu gibi önce mantıkî tutarlılık açısından ele almışlar, ardından mezheplerin çelişkili görüşlerini karşılaştırmışlardır. Ayrıca hristiyan mezheplerinin temel konularla ilgili farklı görüşlerini incelemiş, gerektiğinde İnciller'den pasajlar aktararak bunlar hakkında yorumlar yapmışlardır. Ancak kelâmcılar hristiyanların inanç esaslarını kısaca aktarmışlar, mezhepler dışında herhangi bir hristiyan âlimin görüşüne doğrudan atıfta bulunmamışlardır. Kâdî Abdülcebbar'ın *el-Muğnî*'si başta olmak üzere kelâm eserlerinde yapılan tenkitler, genellikle Allah'a cevher olma isnadı ile cevher ve uknûmlar arasındaki ulûhiyyet ilişkisine dairdir. Hristiyan ilâhiyatının temelini oluşturan cevher ve uknûmlar arasında bir zât-sıfat münasebeti mi yoksa iki zât ilişkisi mi olduğu açık değildir. Uknûmlar sıfat kabul edildiği takdirde kadîm sıfatların tecessüm etmesi, zaman ve mekân şartlarını haiz olması problemi ortaya çıkmakta, diğer taraftan uknûmların yanında cevherin ne işlev gördüğü sorusu açıkta kalmaktadır.

C) Reddiyelerde Hristiyanlık. İslâm'ın doğuşundan itibaren çeşitli din mensuplarıyla gerçekleşen temaslar zamanla artınca felsefî ve kültürel etkileşimin yanında dinî tartışmalar da yapılmaya başlanmış ve İslâm'a muhalif inançların reddedilmesi çerçevesinde diğer dinlere yönelik müstakil eserler ortaya çıkmıştır. Bu

arada teslîs gibi oldukça farklı esaslar ihtiva etmesi sebebiyle İslâm âlimlerinin en fazla teolojik polemige girdikleri din Hristiyanlık olmuştur. Hristiyanlık'tan ayrılıp İslâmiyet'i benimseyen Ali b. Rabben et-Taberî'nin (ö. 247/861'den sonra) reddiye literatürünün önemli örneklerinden birini oluşturan *er-Red 'ale'n-naşârâ* adlı eseriyle bu telif türü başlamış, Ebû İsâ el-Verrâk (ö. 248/862) *er-Red 'ale't-teşlîs*'te, Câhiz (ö. 255/869) *er-Red 'ale'n-naşârâ ve'l-yehûd*'da hristiyan mezheplerinin teslîs anlayışlarını incelemiş, bunların yaklaşımları kendilerinden sonra gelen âlimlere kaynak teşkil etmiştir. İbn Hazm da *el-Faṣl* adlı eserinde Hristiyanlığa reddiye mahiyetinde bir bölüm ayırmış, yaptığı tenkitlerle önemli katkılarda bulunmuştur. Gazzâlî kendisine aidiyeti tartışmalı olan *er-Reddû'l-cemîl*, Fahreddin er-Râzî *Münâzara fi'r-red 'ale'n-naşârâ*, Ebû'l-Bekâ Sâlih b. Hüseyin el-Ca'ferî *er-Red 'ale'n-naşârâ*, Şehâbeddin el-Karâfî *el-Ecvibetü'l-fâhi-re 'ani'l-es'ileti'l-fâcîre*, İbn Teymiyye *el-Cevâbü's-şâhih*, İbn Kayyim el-Cevziyye *Hidâyetü'l-hayârâ*, Abdullah et-Tercümân *Tuḥfetü'l-erîb* adlı eserlerinde tenkitlerde bulunmuşlardır.

Osmanlı ulemâsından İbrâhim Mûteferrika *Risâle-i İslâmiyye*'de, Harputlu İshak Hoca *Şemsü'l-hakika*'da, Sırrı Paşa *Nûrû'l-hüddâ li-meni'stehdâ* adlı eserinde teslîsi ve diğer bazı hristiyan inançlarını eleştirirken Rahmetullah el-Hindî, K. G. Pfander'in Tevrat ve İncil'de tahrifin bulunmadığı konusunu içeren *Mizânü'l-hak* adlı eserine karşı yazdığı *İzhârü'l-hak* adlı reddiyesinde önceki peygamberlere gönderilen kitapların tahrifi, nesih, teslîs ile Kur'an ve Hz. Muhammed'in nübüvveti gibi konuları ele almıştır. Çağdaş âlimlerden Muhammed Ebû Zehre de *Muḥâḍarât fi'n-Naşrâniyye* adlı eserinde Hristiyanlığın tarihçesi ve inanç esaslarıyla ilgili derli toplu bilgiler vermiş, İslâm dini açısından Hristiyanlığı değerlendirmiştir. Reddiyelerde üzerinde durulan başlıca konular şunlardır:

1. Teslîs. Reddiyelerde öncelikle ele alınan konu, Hz. İsâ'ya izâfe edilen ulûhiyyet vasfı ve bu sebeple oluşan teslîs anlayışdır. Hristiyanların Hz. İsâ'nın ulûhiyyetiyle ilgili ortak yanlışları yanında Melkâiler, Ya'kübîler ve Nestûrîler'in farklı görüşlerine de cevap verilmiş ve teslîse delil olarak kullanılan İncil metinleri yorumlanarak ilk dönem konsillerinde şekillenen mevcut hristiyan akidesi tenkit edilmiştir. Reddiyelerin başında, genel-

likle İslâm'ın tevhid inancıyla ilgili açıklamalara yer verilerek hristiyanların üçlü bir ilâh anlayışı taşıdığı belirtilmiştir. Ayrıca Mesîh'in konumuna dair hristiyan te-lakkisi incelenerek hristiyanların Mesîh'i bir kul ve bir peygamber değil ezeli bir yaratıcı olarak kabul ettikleri, böylece kendi İnciller'ine dahi uymadıkları vurgulanmıştır (bk. İSÂ; TESLİS).

Reddiyelerde, Kur'an-ı Kerim'den hareketle (en-Nisâ 4/157-158) hristiyanlarca kabul edilen çarmih hadisesinin gerçekleşmediği üzerinde de durulmuş ve çarmih inancı kullanılarak İsâ'nın beşeriyeti ispat edilmiştir. Çarmih ve katil olayının aktarıldığı haberlerin tevâtür derecesine ulaşmadığı belirtilerek yahudilerin onu çok iyi tanımlarına rağmen hüviyetinin tesbiti için havârilardan yardım talebinde bulunmalarının (Matta, 26/15) bir karışıklık ve yanlışlığın meydana geldiğini gösterdiği ileri sürülmüştür. Ayrıca çarmih ve katil hadisesiyle ilgili olarak İnciller arasındaki farklılıklara da dikkat çekilerek bu konudaki rivayetlerin karmaşıklığı vurgulanmıştır (Sâlih b. Hüseyin el-Ca'ferî, s. 72-76; Karâfi, s. 50-58). Bunun yanında rab ilân edilen İsâ'nın çarmiha gerilip öldürülmesinin aklen de kabul edilemeyeceği, çünkü kadim bir varlığın yok olamayacağı, dolayısıyla çarmiha gerilme olayının doğruluğu halinde İsâ'nın ulûhiyyetinden söz edilemeyeceği ifade edilmiştir (Ebû İsâ el-Verrâk, s. 71-72; Fahrreddin er-Râzî, *Münâzara fi'r-red 'ale'n-naşârâ*, s. 23-24).

2. Tahrif. Kur'an ve Sünnet'te yer alan, hristiyanların kutsal metinlerini tahrif ettikleri yolundaki beyanlara paralel olarak reddiye yazarlarının bazılar, söz konusu kitaplardaki çelişki ve tutarsızlıklara işaret etmek suretiyle onların bütünü-nün İsâ'ya vahyedilen orijinal metinler olmadığını göstermeye çalışmışlardır. Bu arada sadece tahrif konusunu ele alan reddiyeler de yazılmıştır. İmâmü'l-Hare-meyn el-Cüveynî bu hususta *Şifâ'ü'l-ğalîl* adlı bir eser kaleme almış, günümüzde de Şaban Kuzgun tarafından *Dört İncil: Farklılıkları ve Çelişkileri* adlı bir eser telif edilmiştir (yukarıdaki eserlerin baskıları için bk. bibl.). Tahrif konusunu işleyen reddiye kitaplarında en çok İnciller'deki tenâkuzlar üzerinde durulmuş, ayrıca hristiyanların da bunları vahiy mahsulü olarak görmediklerine özellikle dikkat çekilmiştir. Zira İnciller'in farklı zamanlarda yaşayan Matta, Markos, Luka ve Yuhanna tarafından yazıldığı bütün hristiyan mezheplerince kabul edilmekte-

dir. Hz. İsâ'nın tebliğ döneminde kendisine iman eden pek az sayıda kişinin uzun bir süre inançlarını gizlemeye mecbur kalmaları ve daha sonra da hristiyanların 300 yıl baskı altında yaşamaları sebebiyle çok azı dışında orijinal İncil metni muhafaza edilememiştir (İbn Hazm, II, 2-5; ayrıca bk. TAHRİF).

3. Tebşîr. Reddiyelerde tebşîr konusu tahrif açısından ele alındığı gibi diğer din mensuplarına karşı Hz. Peygamber'in nübüvvetini ispat yollarından biri olarak da incelenmiştir. Müelliflerin bu konudaki dayanaklarını, Ehl-i kitabın Hz. Muham-med'i kendi oğullarını tanıdıkları gibi tanıdıkları (el-Bakara 2/146; el-En'âm 6/20), onun ismini ellerindeki Tevrat ve İncil'de yazılı buldukları ve Hz. İsâ'nın İsrâiloğulları'na kendisinin Allah'ın elçisi olduğu, daha önce gelen Tevrat'ı doğrulayıcı ve sonra gelecek olan Ahmed adında bir peygamberi müjdeleyici olarak gönderildiğine dair âyetle (es-Saf 61/6) bazı hadisler (Ebû Dâvûd, "Cenâ'iz", 58; bk. Wensinck, *Miftâhu künûzi's-sünne*, "Muhammed" md.) oluşturmaktadır. Kitâb-ı Mukad-des'te Hz. Muhammed'in nübüvvetinin haber verildiği, geçmiş peygamberlerin bu gerçeği ümmetlerine tebliğ ettikleri, ancak Ehl-i kitap âlimlerinin bu ifadeleri yanlış yorumladıkları, hatta tahrife varan değişikliklere başvurdıkları sonucuna varan reddiye yazarları onların kutsal metinlerinde de bunu tesbit etmeye çalışmışlardır. Hz. Peygamber'in nübüvvetini müjdeleyen metinler ayrıca "Beşâirü'n-nübüvve" ortak adıyla telif edilen müstakil eserlerde de ele alınmıştır. Reddiye müelliflerine göre Yuhanna İncili'nde (14/26) Hz. İsâ'nın sonra geleceği haber verilen "tesellici" (Faraklit) Hz. Muhammed, "onun öğreteceği her şey" de Kur'an-ı Kerim'dir. Yine Yuhanna'da (14/16, 16/7, 13) çeşitli vesilelerle söz konusu edilen kişi ile de Hz. Peygamber kastedilmiştir (Ali b. Rabben et-Taberî, *ed-Dîn ve'd-devle*, s. 184-185). Geleceği haber verilen Faraklit'in "teselli edici, övücü" gibi sıfatları Hz. Peygamber'in meşhur isimlerinin taşıdığı mânaya uymaktadır (Sâlih b. Hüseyin el-Ca'ferî, s. 124-125; Karâfi, s. 167-168). Bazı müellifler ise Yunanca bir kelime olan "Faraklit" in Arapça'ya "Ahmed" olarak çevirilebileceğini, bunun da Saf süresinde (61/6) Hz. İsâ'nın kendisinden sonra geleceğini müjdelediği Ahmed yani Hz. Peygamber olduğunu ifade etmişlerdir. Hz. İsâ'dan sonra Hz. Muhammed'in dışında belirtilen özelliklere sahip başka bir peygamberin zuhur etmemiş

olması da müjdelenen şahsın kendisi olduğunun diğer bir delilini oluşturur (Sâlih b. Hüseyin el-Ca'ferî, s. 266-269). Müellifler, Yuhanna İncili'nde geçen Faraklit'in teslis akidesini meydana getiren unsurlardan biri olmadığı konusunda ittifak etmişlerdir (ayrıca bk. FARAKLİT).

BİBLİYOGRAFYA :

Râgub el-İsfahânî, *el-Müfredât*, "nşr" md.; *Li-sânü'l-'Arab*, "nşr" md.; *Tâcü'l-'arûs*, "rhb" md.; M. F. Abdülbâkî, *el-Mu'cem*, "İsâ", "İncil", "naşârâ", "naşrânî", "ehl" md.leri; Wensinck, *el-Mu'cem*, "naşârâ", "İncil", "Şalib" md.leri; a.mlf., *Miftâhu künûzi's-sünne*, "Muhammed" md.; *el-Muvaṭṭa'*, "Kelâm", 8; "Sıfatü'n-nebi", 27; *Müsned*, I, 4-5, 23, 24, 47, 55, 203, 245, 246, 259, 262-263, 282, 296, 342, 374, 461; II, 22, 39, 83, 121, 154, 166, 240, 272, 282, 290, 298-299, 336, 394, 406, 411, 436, 437, 494, 513, 538, 540; III, 116, 244, 248, 368, 420; IV, 6, 7, 127-128, 217, 226; V, 13, 262, 292, 314; VI, 75; Dârimî, "Rikâk", 68; Buhârî, "Büyü", 102, "Cihâd", 99; "Enbiyâ", 47-49, "Hudûd", 31, "İstizân", 22, "Menâkıbü'l-enşâr", 52, "Mezâlim", 31, "Zebâih", 4, 22, "Rikâk", 51, "Tevhîd", 1, 19, 24, 36, "Şehâdât", 29, "İtişâm", 25, "Ta'bîr", 33, "Fiten", 26, "Libâs", 68, "Tefsîr", 4/8, 5/13, 17/5, 61/1, "Zekât", 41, 63, "Talâk", 18; Müslim, "Fezâ'il", 90, "Fiten", 34, 39, 110, 116, "Hac", 216, "İmân", 29, 31, 46, 71, 242, 243, 244, 245, 246, 247, 266, 267, 272, 273, 274, 275, 277, 302, 322, 326-329, "Selâm", 6, 13; İbn Mâce, "Fiten", 24, 28, 33, "Zühd", 37; Ebû Dâvûd, "Cenâ'iz", 58, "Melâhim", 12, 14, "Sünne", 1; Tirmizî, "Fiten", 21, 54, 59, 62, "Sıfatü'l-kıyâme", 10, "Tefsîr", 17/1, 59/3; Nesâî, "Âdâbü'l-kuḍât", 12; Ali b. Rabben et-Taberî, *er-Red 'ale'n-naşârâ* (nşr. A. Khalifa - W. Kutsch, *MUSJ*, XXXVI [1959] içinde), s. 119-148; a.mlf., *ed-Dîn ve'd-devle* (nşr. Âdil Nüveyhiz), Beyrut 1402/1982, s. 137-187; Ebû İsâ el-Verrâk, *er-Red 'ale't-teşlîs* (nşr. David Thomas, *Anti-Christian Polemic in Early Islam* içinde), Cambridge 1992, s. 66-82, 88-90, 110-112; Câhiz, *er-Red 'ale'n-naşârâ* (nşr. Abdüsselâm M. Hârûn, *Resâ'ilü'l-Câhiz* içinde), Kahire 1399/1979, III, 328, 337-351; Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, I, 318; II, 128-130; VI, 12-15, 158, 264, 313; VII, 289-292; X, 117; XVI, 81; Eş'arî, *Maḳâlât* (Ritter), s. 118, 306, 564; Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'ân*, Hacı Selim Ağa Ktp., nr. 40, vr. 80^{a-b}; a.mlf., *Kitâbü't-Tevhîd*, s. 119-120, 210-214; Bâkılânî, *et-Temhîd* (Ebû Rîde), s. 78-96, 113-117; a.mlf., *el-Inşâf* (nşr. İmâdüddin Ahmed Haydar), Beyrut 1407/1986, s. 192; İbn Fûrek, *Mücerredü'l-maḳâlât*, s. 29, 153-154, 319; Kâdî Abdülcebbar, *el-Muḡnî*, V, 80-136, 146-151; Sa'lebi, *Arâ'isü'l-mecâlis*, s. 390; İbn Hazm, *el-Faṣl*, I, 49-59; II, 2-5, 11-27, 36, 49-51, 55, 61-62; Cüveynî, *el-İrşâd* (Temîm), s. 64-68; a.mlf., *Şifâ'ü'l-ğalîl* (nşr. Ahmed Hicâzî es-Sekkâ), Kahire 1399/1979, s. 39-57; Ebû'l-Yûsuf el-Pezdevî, *Uşûlü'd-dîn* (nşr. H. Peter Linss), Kahire 1383/1963, s. 19; Gazzâlî, *er-Redd'ü'l-cemil* (nşr. Abdülazîz Abdülhak Hil-mî), Kahire 1393/1973, s. 243, 257, 260-263, 266-270, 276-282; Nesefî, *Tefsîratü'l-edille* (Salamé), I, 112-118, 127-128, 497-499; Sâbûnî, *el-Bidâye*, s. 21-22; Fahrreddin er-Râzî, *Me-fâtiḥu'l-ğayb*, III, 105, 177-178; VIII, 58-59, 67-

69; XI, 100-102, 116, 188-189; XII, 50-51; XVI, 37, 41-42; XXII, 218-219; XXV, 196-197; XXIX, 245, 313-314; a.mlf., *Münâzara fi'r-red 'ale'n-naşârâ* (nşr. Abdülmecid en-Neccâr), Beyrut 1986, s. 23-25; Sâlih b. Hüseyin el-Ca'ferî, *er-Red 'ale'n-naşârâ* (nşr. M. Muhammed Hase-neyn), Kahire 1409/1988, s. 65-66, 71-76, 88-94, 124-125, 266-269; Karâfî, *el-Ecubetü'l-fâhire 'ani'l-es'ileti'l-fâcîre*, Beyrut 1406/1986, s. 19-27, 50-60, 84-87, 101-105, 165-168; Kurtubî, *el-Câmi'*, XVI, 105; İbn Teymiyye, *el-Cevâbü's-şâhih li-men beddele dîne'l-Mesih* (nşr. Ali b. Hasan b. Nâsir v.dğr.), Riyad 1414, IV, 5, 76-80, 87, 93-94; İbn Kayyim el-Cevziyye, *Hidâyetü'l-hayârâ fi ecubeti'l-yehûd ve'n-naşârâ* (nşr. Ahmed Hicâzî es-Sekkâ), Kahire 1407/1987, s. 170, 172, 219-222; İbn Kesir, *Tefsîrû'l-Kur'ân*, I, 107, 126-127, 589; II, 33-35, 67, 89, 364; III, 203, 477; IV, 142, 338, 384; İbn Ebû'l-İz, *Şerhu't-Tahâviyye* (nşr. Ahmed M. Şâkir), Kahire, ts., s. 430-432; Teftâzânî, *Şerhu'l-'Aka'id* (nşr. M. Adnân Dervîş), Beyrut 1411/1991, s. 102, 211-214, 281; Abdullah et-Tercümân, *Tuhfetü'l-erib fi'r-red 'alâ ehli's-şalib* (nşr. Ömer Vefik ed-Dâûk), Beyrut 1408/1988, s. 185-202, 266-269; İbn Hacer, *Fethu'l-bârî* (Hatîb), VI, 382-384; *Tecrid Tercemesi*, VI, 532; Süyûtî, *ed-Dürü'l-menşûr*, Beyrut 1403/1983, II, 733; Beyâzî-zâde, *el-Üşûlü'l-münîfe li'l-İmâm Ebî Hanîfe* (nşr. İlyas Çelebi), İstanbul 1416/1996; İsmail Hakkı Bursevî, *Rûhu'l-beyân*, İstanbul 1969, II, 346; Rahmetullah el-Hindî, *İzhârü'l-hak* (nşr. M. Ahmed M. Abdülkâdir), Riyad 1414/1994, I, 151-157, 188, 202-203, 209-245; II, 359-366, 377-378, 384-385, 457-459, 493-494, 504-505, 576-577; III, 736-750; IV, 1185-1198; Harputlu İshak Efendi, *Şemsü'l-hakika*, İstanbul 1278, s. 46-55, 91-96, 123-126, 132-133; Sırrı Paşa, *Nûrû'l-hüdâ*, Diyarbakır 1310, s. 155-173; Abdülahad Dâvûd, *İncil ve Salib*, İstanbul 1329, s. 9-20, 49; a.mlf., *Tevrat ve İncil'e Göre Hz. Muhammed* (trc. Nusret Çam), İzmir 1988, s. 189-190; İzzeddin Efendi, *Hak ve Bâtıl* (trc. Asmaî Yusuf Ziya Efendi, s.nşr. Osman Cilacı), Konya 1975, s. 33-35, 45-55; İzmirli, *Yeni İlm-i Kelâm*, II, 233; Reşid Rızâ, *Tefsîrû'l-menâr*, III, 316-317; VI, 474-475; IX, 176-179; Elmalılı, *Hak Dini*, IV, 2519-2520; Abdülâtîf el-Harpûtî, *Tenkihu'l-kelâm*, İstanbul 1330, s. 349-360; Ömer Nasuhi Bilmen, *Muvazzah İlm-i Kelâm*, İstanbul, ts., s. 325-330; M. Ebû Zehre, *Muhâdarât fi'n-Naşrâniyye*, Kahire 1375/1966, s. 42-60, 105-107; Ahmed Hicâzî es-Sekkâ, *el-Beşâre bi-nebiyyi'l-İslâm fi't-Tevrât ve'l-İncil*, Kahire 1977, s. 259; Mahmûd Şeltût, *el-Fetâvâ*, Kahire 1403/1983, s. 59-65; a.mlf., "İsâ'nın Ref'i" (trc. Ethem Ruhi Fiğlalı), *AÜİFD*, XXIII (1978), s. 319-324; Ethem Ruhi Fiğlalı, *Kadiyanilik: Ahmediy-ye Mezhebi*, İzmir 1986, s. 8-12; Süleyman Ateş, *Yüce Kur'an'ın Çağdaş Tefsiri*, İstanbul 1989, II, 49-56; Mehmet Aydın, *Müslümanların Hristiyanlığa Karşı Yazdığı Reddiyeler ve Tartışma Konuları*, Konya 1989, s. 17-19, 142-147, 162-163; Keşmîrî, *et-Taşrih bi-mâ tevâtere fi nüzûli'l-Mesih* (nşr. Abdülfettâh Ebû Gudde), Halep 1412/1992; Remzi Kaya, *Kur'an-ı Kerim'e Göre Ehl-i Kitap ve İslâm*, Ankara 1994, s. 190; Şaban Kuzgun, *Dört İncil: Farklılıkları ve Çelişkileri*, Ankara 1996, s. 305-342; İlyas Çelebi, *İtikadî Açından Uzak ve Yakın Gelecek İlgili Haberler*, İstanbul 1996, s. 71-76, 98-100.

MUSTAFA SİNANOĞLU

IX. LİTERATÜR

İslâmiyet'in Hristiyanlık'la olan ilgisi Kur'an ve hadislerle başlamıştır. Kur'an-ı Kerim'de hristiyanlar bazı yanlış inançları sebebiyle tenkit edilmiş, hadislerde de hem Kur'an'daki ilgili âyetlerin daha iyi anlaşılması doğrultusunda açıklamalar yapılmış, hem de Kur'an'da yer almayan bazı bilgiler veya mevcut bilgilere ait ayrıntılar ortaya konmuştur. Bunun sonucu olarak tefsir ve hadis literatürü, müslümanların Hristiyanlık'la ilgili tavırlarının teolojik alt yapısını oluşturmakta vazgeçilmez kaynaklar olarak önem kazanmıştır. Hz. Peygamber döneminden itibaren müslümanların hâkimiyet kurduğu toprakların genişlemesine paralel olarak diğer dinlerle münasebetler dar çerçevede boyutları aşmış, müslümanların söz konusu dinlere ait köklü medeniyet ve kültürlerle giderek artan bir yoğunlukta karşı karşıya geldiği bu süreçte gelişen İslâmî disiplinler içinde İslâm'ın diğer dinlere karşı tavrını ağırlıklı olarak kelâm ilmi üstlenmiştir. Böylece İslâm kültürünün Hristiyanlık'la ilgisi tefsir, hadis ve kelâm kitaplarıyla yine genelde kelâmcılar tarafından kaleme alınan reddiyelerde ortaya konmuştur.

A) Tefsir Kitapları. Müslüman ilim adamları teslis inancı, Hz. İsâ'nın Tanrı'nın oğlu ve rab olduğu iddiasının reddi, çarmıh hadisesi, tahrif ve Hz. Peygamber'in nübüvvetinin Hz. İsâ tarafından müjdelenmesi gibi konuları ele alarak görüşlerini öncelikle bu konulara dair Kur'an'da geçen bilgiler üzerine temellendirmişler, bu bağlamda tefsir kaynakları büyük önem kazanmıştır. Kur'an'ın diğer dinlerle ilgili mesajı İslâmî disiplinler arasında daha çok kelâm ilminin konusunu teşkil ettiği için Mâtürîdî'nin kelâmî yorumları ağır basan *Te'vilâtü'l-Kur'ân* (Hacı Selim Ağa Ktp., nr. 40), Zemahşerî'nin *el-Keşşâf* ve Fahreddin er-Râzî'nin *Mefâtîhu'l-ğayb* adlı dirâyet tefsirleri, ayrıca Şîî müfessir Tabersî'nin ilgili âyetlere Şîî yaklaşımını ortaya koyan *Mecma'u'l-beyân* adlı eseri önemli kaynaklar arasında yer almaktadır. Öte yandan İbn Cerir et-Taberî'nin *Câmi'u'l-beyân fi tefsiri'l-Kur'ân*'ı ile İbn Kesir'in *Tefsîrû'l-Kur'ân*'ı Hristiyanlığa dair âyetlerin tefsirine yardımcı olan ve değişik görüşlerin bilinmesine imkân sağlayan pek çok rivayet aktarmaktadır.

Son dönem Mısır ulemâsından Reşid Rızâ'nın *Tefsîrû'l-Menâr*'ı ilgili âyetlerin izahı yanında teslis, tahrif, tebşirat konularına hasredilmiş bölümler içermekte-

dir. Hintli müfessir Senâullah Amrîtsârî de *Tefsîr-i Senâ'î* (Urduca, I-VIII, Serko-da 1994) ve *Tefsîrû'l-Kur'ân bi-kelâmi'r-Rahmân* (Arapça, Gucranvâlâ, ts. [idâre-i lhyâü's-sünne]) adlı eserlerinde bilhassa Hristiyanlık'la ilgili âyetlerin tefsirine ağırlık vermiştir. İbn Âşûr'un *Kitâb-ı Mukaddes'e atıflarda bulunduğu Tefsîrû't-tahrîr ve't-tenvîr*'i de (I-XXX, Tunus 1984) konu açısından önemli bir kaynaktır. Önceki müfessirlerin Hristiyanlığa dair âyetler hakkındaki görüşleriyle birlikte yeni yorumlar da ihtiva etmeleri sebebiyle Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır'ın *Hak Dini Kur'an Dili* (I-X, İstanbul 1979) ve Süleyman Ateş'in *Yüce Kur'an'ın Çağdaş Tefsiri* (I-XI, İstanbul 1988-1991) adlı eserleri önemli Türkçe kaynakları teşkil etmektedir.

B) Hadis Kitapları. Kütüb-i tis'a gibi başlıca hadis kaynaklarında doğrudan Hristiyanlığa ayrılmış müstakil kitap veya bablar mevcut değildir. Her hadis mecmuasının kendi sistematiğine göre ilgili hadisler farklı kitaplarda sıralanmış olmakla birlikte Hristiyanlığa dair hadisler genelde "İmân", "Tevhîd", "Enbiyâ", "Şifâtü'n-nebî", "Şifâtü'l-kıyâme", "Fiten", "Melâhim", "Tefsîr" vb. bölümlerde bir araya getirilmiş; "Âdâbü'l-kuğât", "Büyü", "Cenâiz", "İtişâm", "Libâs", "Mezâlim", "Rikâk", "Şehâdât", "Ta'bîr", "Züh'd", "Hudûd" gibi bölümlerde de buna dair rivayetlere yer verilmiştir. Bunun yanında İbn Hacer el-Askalânî'nin *Fethu'l-Bârî bi-şerhi Şâhihi'l-Buhârî* ve Yahyâ b. Şeref en-Nevevî'nin *el-Minhâc fi şerhi Şâhihi Müslim b. Haccâc* adlı hadis şerhleri ve Türkçe'de Babanzâde Ahmed Naim ile Kâmil Miras'ın *Sahîh-i Buhârî Muhtasarı Tecrid-i Sarîh Tercemesi* ve *Şerhi* konuyla ilgili hadisleri açıklayan önemli kaynaklardır. Muhammed Enver Şah el-Keşmîrî'nin nüzûli'l-İsâ'ya dair hadisleri bir araya getirdiği *et-Taşrih bimâ tevâtere fi nüzûli'l-Mesih* adlı eseri de (nşr. Abdülfettâh Ebû Gudde, Halep 1412/1992) bu alanda müstakil çalışmalara bir örnek teşkil etmektedir.

C) Kelâm Kitapları. Kelâm âlimleri klasik kelâm kitaplarında özel olarak Hristiyanlık hakkında bilgi vermemişler, kesin deliller kullanıp muhaliflerin ileri sürdüğü itirazları reddetmek suretiyle dinî akîdeleri ispat ederken hristiyanların bazı inançlarını da tenkide tâbi tutmuşlardır. Dolayısıyla bu âlimlerin bir başka din veya felsefî disiplinden bahsetmesi, ispat etmeye çalıştıkları inanç esaslarına aykırı olan din veya düşünce mensuplarının